

'TEMSİL'İN SORUNLARI VE EDWARD SAİD'İN ORYANTALİZME İLİŞKİN ANALİZLERİNİN GÜCÜ

Recep ALPYAĞIL*

Yazıldığı günden bu yana, E. Said'in *Oryantalizm* çalışması menfi ya da müspet birçok değerlendirmenin ilgi odağı oldu. Giderek, adı geçen eser kendisinden sonraki birçok araştırma için de bir milat sayıldı.¹ Bu süreç içinde özellikle şu noktanın dikkatleri çektiğini görmekteyiz: Said öncesinde de oryantalizme yönelik çalışmalar vardı,² hatta Said'in eseriyle eş zamanlı olarak yayımlanan çalışmalardan da söz edilebilir;³ fakat, bunların hiçbirisi onun *Oryantalizm* adlı eseri kadar ilgi toplamamıştır. Peki, Said'in kendisini dahi şaşırtan bu beynelmilel ilgi, diğer bir ifadeyle onun oryantalizme ilişkin analizlerinin gücü, nereden kaynaklanmaktadır? İşte bu soru, bizim, bu makaledeki hareket noktamızı oluşturmaktadır. Bu araştırmadaki amacımız, hem bu soruyu güncelleştirmek, hem de bu soruya verilen yanıtlara katkı olabilecek bir açıklama modeli sunmaktır. Bu amaçla iki yönlü analiz yapmayı düşünüyoruz. İlk olarak, Said'in, *Oryantalizm* kitabında ve sonraki çalışmalarında kendilerine sıklıkla referansta bulunduğu imtiyazlı birkaç düşünüre temsilin sorunları bağlamında özetle değinerek, onun bu düşünceleri *kullanma tarzına* dikkatleri çekmek; ikinci olarak ise, Said'in doğuya ilişkin analizlerinin onun yaşama serüveniyle bir şekilde bağlantılı olduğunu, asıl önemlisi de onun güçlü bir üsluba sahip olmasında bu bağlantının oldukça önemli bir yer teşkil ettiğini savunmak.

* 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, recepalpyagil@yahoo.com

¹ Örnek çalışmalar için bkz., Rana Kabbani, *Avrupa'nın Doğu İmajı*, çev. Serpil Tuncer, Bağlam Yay., İst., 1993; Johannes Fabian, *Zaman ve Öteki: Antropoloji Nesnesini Nasıl Oluşturur*, çev. Selçuk Budak, Bilim ve Sanat Yay., Ank., 1999; Timoty Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, çev. Zeynep Altok, İletişim Yay., Ank., 2001.

² Bkz., Abdullah Laroui, *Tarihselcilik ve Gelenek*, çev. Hasan Bacanlı, Vadi Yay., Ank., 1993; Enver Abdulmelik, Hamid Algar ve Tibawî'den örnek metinler *Krizdeki Oryantalizm* adlı derleme içinde bulunmaktadır, Yöneliş Yay., İst., 1998.

³ Brayn S. Turner, *Marx ve Oryantalizmin Sonu*, çev. Çağatay Keskinok, Kaynak Yay., İst., 2001.

Said bir makalesinde *Oryantalizm*'de tartıştığı sorunların şu üç kavram etrafında toparlanabileceğini belirtir: Temsil, metin ve entelektüelin rolü.⁴ Bu üç kavram bu makalede ele almayı düşündüğümüz konunun ana izleğini belirlemektedir.

A. BİR SÖYLEM OLARAK TEMSİL

Konuya giriş için, temsil sorununu ayna metaforuyla açıklamak istiyorum. Ayna denildiğinde ilk akla gelen, şeylerin bir başka zemin üzerinde kusursuz [aynı] bir yansımasıdır. Ancak çağdaş felsefedeki birçok düşünür, mesailerinin çoğunu durumun hiç de böyle olmadığını gösterme yolunda harcamışlardır. Diğer bir söyleyişle, dikkatleri başka ayna türlerinin de var olabileceği olasılığına çekmeye çalışmışlardır. Örneğin lunaparklardaki 'kahkaha aynaları'. Said'e dönersek, onun dikkatini de doğunun batı aynasına nasıl yansıdığı çekmiştir. Bu anlamda Said'in başarısı, doğunun zannedildiği gibi batıda hiç de *aynıyla* temsil edilmediğini, Vico, J. Derrida, M. Foucault, A. Gramsci ve R. Williams gibi *farklı paradigmalardan* birçok düşünürü aynı sorunu çözümlemede bir araya getirmesinde yatmaktadır. Ahmad'ın ifadesiyle, onun yeniliği, 'birleştirme gözüpekliliği'ndedir.⁵

Yukarıdaki düşünürler içinde en önemli olanı Foucault'dur. A. Loomba'nın da belirttiği üzere, onu, seleflerinden farklı ve güçlü kılan yön Foucault'yla olan bağlantısıdır.⁶ Foucault'nun analizleri Said'e, birbirinden çok farklı gibi görünen bir bilgi yığını (oryantalist çalışmaları), kendi içinde bir bütün oluşturan, siyasî ve çıkar amaçlı *bir söylem olarak* analiz etme imkanı tanımıştır. O, bu bağlantıyı şu biçimde dile getirir:

"Burada oryantalizmin ne olduğunu anlamak için, M. Foucault'un *Bilginin Arkeolojisi* ile *Hapishanenin Doğuşu*'nda tanımladığı söylem kavramını kullanmanın işe yarayacağını düşündüm. Savım şu: Oryantalizm bir söylem olarak incelenmedikçe, Aydınlanma sonrasında Avrupa kültürünün doğuyu siyasal, sosyolojik, askerî, ideolojik, bilimsel, imgesel olarak çekip çevirebilmesini -hatta üretebilmesini- sağlayan o müthiş sistemli disiplinin anlaşılması olanaksızdır. Dahası oryantalizmin öylesine yetkin bir konumu vardı ki, bence doğuya ilişkin yazan, düşünen, eyleyen, hiç kimse, bu işleri, oryantalizmin düşünce ile eyleme dayattığı sınırlamaları hesaba katmaksızın yapamazdı. Kısacası doğu, oryantalizm yüzünden bağımsız bir düşünme ve eyleme nesnesi olamadı (hâlâ da değil). Bu, oryantalizmin doğu hakkında söylenebilecekleri tek yönlü olarak belirlediği anlamına gelmiyor; *bütün bir çıkar ağının, 'doğu' denen özel bütünlüğün söz konusu olduğu her durumda etkili (dolayısıyla bağlayıcı) olduğu anlamına geliyor.*"⁷ (vurgu bize ait)

Yukarıdaki alıntıda da açıkça görüldüğü üzere, Foucault, Said'e temsil kavramının altını oyma (undermine) imkanı tanır. En önemlisi de, oryantalizmin, 'bilgi ve iktidar rejimleri' arasındaki güçlü bir bağlantının ürünü olan bir söylem olarak tanımlanabilmesi Foucault'nun içgörülerini sayesinde mümkün olmuştur. Bu anlamda, oryantalizmi bir söylem olarak tanımlamak, Said'e -bırakalım bu alandaki devasa çalışmaları- en zararsız seyahat kitabının bile kamusal doğu bilincini şekillendirmeye nasıl katkıda bulunduğunu⁸ değerlendirebilme olanağı tanımıştır. Said'in de temel sorunu doğunun

⁴ E. Said, "Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek", çev. ve der. Tuncay Birkan, *Kış Ruhu*, Metis Yay., İst., 2000, s. 69.

⁵ Aijaz Ahmad, *Teoride Sınıf-Ulus-Edebiyat*, çev. Ahmet Fethi, Alan Yay., İst., 1995, s. 201.

⁶ Ania Loomba, *Koloniyalizm Postkolonyalizm*, çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yay., İst., 2000, s. 67.

⁷ E. Said, *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner, Metis Yay., İst., 1999, s. 13.

⁸ Said, *Şarkiyatçılık*, s. 204.

batıda, batılı tasavvur için nasıl değişmez kalıplara döküldüğünü, doğuya batının bir *eklentisi* olarak nasıl kimlik ve tanım verildiğini, doğunun zaman, tarih ve coğrafya algısının nasıl çarpıtıldığını deşifre etmektir.⁹

Foucault'nun söylem analizinin metin kavramını anlamlandırmada daha ileri bir sonucu olmuştur. Buna göre metin kendi başına bir bütünlük değildir; aksine yoğun bir biçimde harici bağlantıları olan bir üründür. Foucault metinleri, 'sıkı sıkıya kontrol edilen ve sıkı bir şekilde örgütlenmiş, nüfuz edilmesi güç bir kültürel yayılım sisteminin parçası olarak' değerlendirir.¹⁰ O, metinsellik ile ilgilenirken, metnin içrek ya da dışı kapalı unsurlardan arındırarak sunmayı amaçlar ve bunun için de metni, kurumlarla, makamlarla, faillele, sınıflarla, akademilerle, şirketlerle, gruplarla, loncalarla, ideolojik olarak tanımlanan taraflar ve mesleklerle arasındaki bağlantıları üstlenmesini sağlar.¹¹

Bu açıdan baktığımızda Foucaultcu metin perspektifi, oryantalizm gibi başka bir kültürle ilgili olan bilim dalının oldukça yoğun haricî bağlantıları olduğunu vurgular. Kanaatimizce Said'in oryantalizme ilişkin analizlerinin gücü, bu metin anlayışını oryantalist çalışmalar üzerinde oldukça güzel bir biçimde gösterebilmiş olmasındadır. Zaten metinlerin dışsal ortamdan bağımsız olarak değerlendirilemeyeceği şeklindeki Foucaultcu metin anlayışı, Said'de metnin bağlantılılığı ya da dünyeviliği adı altında özel ve özgün bir kavramsallaştırmaya dönüşmüştür:

Bağlantılılık, metnin kendini bir metin olarak korumasını sağlayan şeydir ve bir dizi koşul buna eşlik eder. Yazarın statüsü, tarihsel an, yayımlama, yayılma ve alımlama koşulları, beslenen değerler, üstlenilmiş değer ve fikirler, herkesçe paylaşılan örtük varsayımlardan oluşan bir çerçeve, varsayımsal arka plan ... Diğer yandan bağlantılılığı incelemek metinler ile dünya arasındaki bağları, uzmanlaşmanın ve edebiyat kurumlarının tamamen sildiği bağları incelemek ve yeniden yaratmak demektir. Bağlantı ağını yeniden yaratmak demek, metni topluma, yazara, ve kültüre bağlayan işleri görünür kılmak, onlara maddiliklerini geri vermek demektir. Son olarak bağlantılılık metni tecrit edilmişliğinden kurtarır ve metnin kaynaklandığı imkanları tarihsel olarak yeniden yaratma ve yeniden inşa etme şeklinde birer sunuş sorununu yükler araştırmacının ya da eleştirmenin omuzlarına.¹²

Yukarıdaki alıntıda da açıkça görüldüğü üzere bağlantılılık nosyonu, bütünüyle tecrit edilmiş bir metin tasavvurunun yanlış olduğunu ima etmektedir. Konumuz özelinde söylesek, doğuya ilişkin yazılan metinler bütünüyle iyi niyetli çalışmalar olmaksızın çok, siyasal kurumlarla bağlantılı olan ürünlerdir. Zaten Said'e göre, öteki'ne dair klişeler her zaman şu ya da bu türden siyasî gerçeklerle bağlantılı olmuştur. Bu anlamda yorum biçimlerini, sürmekte olan siyasî ve toplumsal bir praksisle bağlantılandırmak zorunludur. Aksi takdirde, Said için, bu bağlantıyı kuramayan en iyi niyetli ve en zeki yorumlama faaliyeti bile kağıt üzerindeki bir mırıltı olma konumuna dönüşecektir.¹³ Diğer bir deyişle bir metnin metinselliğinin, başka metinlerle, muğlak komplolarla, tarihlerinden ve güçlerinden arındırılmış kitaplardan oluşan hileli soy

⁹ Said, *Şarkiyatçılık*, s. 95.

¹⁰ E. Said, "Amerika'daki 'Sol' Edebiyat Eleştirisi Üzerine Düşünceler, (Kış *Ruhu* adlı derleme içinde), s. 158.

¹¹ E. Said, "Kültür ile Sistem Arasında Eleştiri", (Kış *Ruhu* adlı derleme içinde), s. 228.

¹² Said, "Amerika'daki 'Sol' Edebiyat Eleştirisi Üzerine", s. 186.

¹³ E. Said, "Muhafızlar, İzleyiciler, Taraftarlar ve Cemaat", (Kış *Ruhu* adlı derleme içinde), s. 119.

ağaçlarıyla ilgili bir şey olarak sonsuzca araştırılması gereken bir mesele olduğunu var sayanlar, tam da böylesi bir bağı kurmayı ihmal etmektedirler.¹⁴

Buraya kadar yaptığımız betimlemelerden, Said'le Foucault arasında yoğun bir bilgi akımının olduğu anlaşılıyor. Ancak, bu sorunsuz bir iletişim değildir. Çünkü, eleştirmenlerin de belirttiği üzere, Foucault genel olarak tek yanlı olma eğilimindedir.¹⁵ Örneğin o, tahakküm teknolojileriyle boy ölçüşebilecek kadar direniş taktiklerinden söz etmemiştir. Yani Foucault açısından direnişin soy kütüğü kapsamlı ve kendi başına bir perspektif olarak, halen yazılmayı beklemektedir.¹⁶ Ya da onun mikro analizlerinin makro perspektiflerle daha doyurucu bir şekilde desteklenmesi gerekmektedir.¹⁷ Bu eleştirilerin oryantalizm açısından taşıdığı önemi Turner şu biçimde dile getirir:

"Foucault'nun tıbbî analizi, alternatif bir tıp ya da tıbbın olmamasını önermez; bunun yerine, Foucault, söylemin şartları olan tarihsel tabakaların söylem arkeolojisini oluşturmaya çabalar. Bu nedenle, oryantalizmin eleştirisi olarak Foucault'un söylem hakkındaki perspektifinin kabul edilmesi, bir dereceye kadar olumsuz ve kötümser sonuçlar ortaya çıkarır."¹⁸ (vurgu bize ait)

Peki, Said gibi, makro düzeydeki düşünceleri ve muhalifliğe dayalı bir direniş nosyonunu önemseyen biri yukarıdaki güçlüklerin üstesinden nasıl gelebilmiştir ya da bu amaçla ne yapmıştır? Said, kendisini bu teorik sıkıntıdan kurtarmak için, sol eğilimleri olan ancak, sola getirdikleri yeni yorumlarla temayüz eden, 'A. Gramsci, T. Adorno, R. Williams, A. Touraine gibi düşünürlerin analizlerine müracaat etmiştir. Said bir yerde bu eklektisizm türünü 'takviye edilmiş, pratiğe dayalı bir pratik' olarak adlandırır.¹⁹ Ancak, Said'in birbirinden çok farklı kavramsal çerçevelerin ve entelektüel disiplinlerin dilini ödünç aldığından olsa gerek²⁰ onun bu stratejisi bir çok eleştirmen tarafından sorunlu olmakla nitelendirilmiştir.²¹ Örneğin, Foucault gibi bir postyapısalcı filozofla Gramsci'nin içgörülerini nasıl bir araya gelebilir? Said'in Oryantalizm adlı çalışmasının bütününe yayılmış olan bu açmazına, Ahmad gayet güzel bir biçimde değinmiştir:

"Said'in eseri, kendi kendini sadece Auerbachçı Yüksek Hümanizm ile Nietzscheci anti-hümanizme değil, genel olarak kültürel teoride, en radikalinden en gericisine kadar, Gramsci'den J. Benda'ya Lukacs, Croce ve Matthew Arnold'a kadar uzanan uzlaşmaz konulara da bölünmüştür. (...) Said'in bir yanda bağınaz anti-

¹⁴ Said, "Amerika'daki 'Sol' Edebiyat Eleştirisi Üzerine", s. 184; "Metinsellik koşullarını metnin içinde bulmaya çalışan anlayış, tam da metnin tarihsel olarak okura sunulmuş biçiminin sorgulanıp eleştirmen tarafından ele alınan bir mesel haline geldiği noktada tökezleyecektir.", Said, "Kültür ile Sistem Arasında Eleştiri", s. 228.

¹⁵ Steven Best-Douglas Kellner, *Postmodern Teori: Eleştirel Soruşturmalar*, çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yay., İst., 1998, s. 94.

¹⁶ Best-Kellner, a.g.e., s. 95.

¹⁷ Best-Kellner, a.g.e., s. 97, krş. Madan Sarup, *Post-yapısalcılık ve Postmodernizm*, çev. A. Baki Güçlü, Ark Yay., Ank., 1995, s. 100-107; Todd May, *Postyapısalcı Anarşizmin Siyaset Felsefesi*, çev. Rahmi G. Ögdül, Ayrıntı Yay., İst., 2000, s. 91-99.

¹⁸ Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslam*, çev. Ahmet Demirhan, İnsan Yay., İst., 1991, s. 121; krş. Turner, "Oryantalizm, Postmodernizm ve Din", çev. Yasin Aktay, *Postmodernizm ve İslam-Küreselleşme ve Din*, Vadi Yay., Ank., 1996, s. 29; Mehrzad Boroujerdi, "Ötekilik, Şarkiyat, Tersine Şarkiyat ve Yerlilik", *İran Entelektüelleri ve Batı*, çev. Fethi Gedikli, Yöneliş Yay., İst., 2001, s. 35; Loomba, a.g.e., s. 71-72.

¹⁹ Said, *Sömürgecinin Temsili*, s. 47.

²⁰ Ahmad, a.g.e., s. 206.

²¹ Bu konuda oldukça güzel bir çalışma için bkz., Bill Ashcroft-Pal Ahluwalia, *The Paradox of Identity: Edward Said*, Routledge, London-New York, 1999; Ella Shohat, "Antinomies of Exile: Said at Frontiers of National Narrations", *Edward Said: A Critical Reader*, ed. Michael Spinker, Blackwell, Oxford, 1992, s. 121-141.

kominist Benda ve diğer tarafta yüzyılın en dirençli koministlerinden biri olan Gramsci ile öz olarak aynı teorik-siyasal konumda olduğunu sanması, *Said'in kendi kendini böldüğünün bir işaretidir.*"²²

Öyleyse Said'in sırrı nerede yatmaktadır? Kanaatimizce bu soruya bir yanıt bulmak Said'in stratejisini anlama noktasında hayatî bir öneme sahiptir. Öyle görünüyorsa ki bu soru yanıt bulduğunda Said'in, bizler için son derece önemli olduğunu düşündüğümüz yöntemi ortaya çıkacaktır. Bu soruya iki biçimde yanıt verilebilir. İlk olarak bu sorunun kısmî bir yanıtı Said'in kişisel yaşam serüveniyle bağlantılı olan sürgün kavramında ve ikinci olarak ise yine bu kişisel yaşam serüveninden ayırt edemeyeceğimiz onun özgün *entelektüel* tanımlamasında yatmaktadır. Şimdi sırasıyla bu bağlantıyı açmaya çalışalım.

B) SÜRGÜN EPİSTEMOLOJİSİ: ARADA KALMIŞLIKTAN BİR ARADALIĞA

Said, ilk dönem çalışması olan *Joseph Conrad and the Fiction of Autobiography* adlı eserinde, Conrad'ın yaşamı ile eserleri arasında yakın bir alâkanın bulunduğunu ileri sürer. Bu bağlantıya çok özet bir biçimde atıfta bulunmak, bizim buradaki amacımız açısından yararlı olacaktır. Bir kere Conrad ana dilinde yazmamaktadır; buna karşın o başarısını ikinci diline, sonradan edinilmiş bir dile borçludur. Ancak o bu yönüyle, yaşamının bütününde bir yabancılik hissi taşımış ve bu hissiyatını yapıtlarına yansıtmıştır. Said bu duruma şu şekilde işaret eder: "Conrad'ın yazısına girer girmez, bir istikrarsızlık, yerinden edilmişlik ve yabancılik hâlesinin hissedilmesi kaçınılmazdır. Kaybolmuşluğun ve yönünü şaşırılmışlığın yazgısını kimse ondan daha iyi temsil edemezdi."²³ Buradaki ilginçlik şudur: Conrad bir yabancıdır; ancak tam da bu olumsuzluk ona güç vermektedir. Bu açıdan Said'in yaşamı Conrad'inkine son derece benzemektedir. Said de ana dilinde yazmamıştır, buna karşın o kariyerini ikinci dilde edinmiştir. Said de bir sürgündür:

"Said gibi apaçık bir Arap soyadının başındaki beklenmedik ön adıyla (...), çocukluk yıllarım boyunca rahatsızlık verici ölçüde kural dışı bir öğrenciydim: Mısır'da okula giden, İngiliz ön adlı, Amerikan pasaportlu ve *kesin hiçbir kimliği olmayan* bir Filistinli. Daha da beteri, ana dilim olan Arapça ile okul dilim olan İngilizce ayrılmaz biçimde iç içe girmişti: Hangisinin ilk dilim olduğunu hiçbir zaman bilemedim ve her ikisinde de rüya görmeme rağmen *her ikisinde de kendimi tam anlamıyla evimde hissetmedim*. Ne zaman İngilizce bir cümle söylesem, içimde onun Arapçası da yankılanır ya da tam tersi olur bunun."²⁴ (vurgular bize ait)

Bu bölünmüşlük ve çelişki hissi, Said'i, yaşamı boyunca bırakmamıştır. Örneğin o halen, birbirlerine taban tabana zıt iki taraf adına, hem batı hem de Araplar adına konuşmak gibi 'ilginç ama pek de özenilecek bir yanı olmayan' bir konumdadır: 'Bir Arap ve Amerikalı olarak deneyimlerimin iki ayrı yarısını birlikte ve birbirlerine karşı kullanarak, çok sesli bir biçimde düşünmeye ve yazmaya başladım.' Öyle anlaşılıyor ki, sürgün olma hali her ne kadar acı da olsa, Said için olumlu bir işleve sahip. Çünkü sürgün, bir başka mekânda ya da dilde, kendini yeniden değerlendirebilme, giderek, yeni ortamdaki aslî mekâna yönelik değerlendirmelerin sıhhatini daha sağlıklı bir şe-

²² Ahmad, a.g.e., s. 192, 194.

²³ E. Said, "Dünyalar Arasında", (Kış Ruhu adlı derleme içinde), s. 13.

²⁴ Said, "Dünyalar Arasında", s. 16, örneğin onun yakın zamanlarda yayımlanan biyografisinin başlığı *Out of Place*'dir (Yurtsuz).

kilde görebilme olanağına sahip biri demektir. *Oryantalizm* örneği üzerinde söylersek, Said doğulu bir özne olarak batıda yaşayan bir kimsedir. Bu yönüyle o, batıda doğunun yankı bulunuş şeklinin orijinalinden oldukça uzak olduğunu görebilmektedir. Öte yandan onun doğulu öznenin kuruluşunu anlatışı (*Oryantalizm*) bir şekilde kendi trajik öyküsüyle de kesişmektedir.²⁵ Bu bağlamda insan, şunu itiraf etmekten kendini alamıyor: Doğulu öznenin durumunu ancak Said gibi dünyalar arasında kalmış trajik bir insan bu kadar derinlikli analiz edebilirdi:

"Bu çalışmadaki kişisel yönelimlerin çoğu, iki İngiliz sömürgesinde geçmiş çocukluğumdan kalan bir 'şarklılık' bilincinden gelir. Bu sömürgelerde (Filistin ile Mısır) ve ABD'de gördüğüm eğitim; baştan sona batı usulü eğitimdi, ama derinde yatan o ilk bilinç varlığını hep korudu. *Oryantalizm incelemem, birçok yönüyle, kültürün bir doğulu olarak benim üzerindeki izlerinin dökümünü yapma girişimiydi. Müslüman doğunun benim için zorunlu bir ilgi odağı olmasının nedeni de budur.*²⁶ (v. R. A.)

Özetle Said, bir sürgündür, yeni yerini ev edinmemiş bir yabancısıdır. Onun 'yıllardır Conrad'ı bir *cantus firmus*'u gibi, yaşadığı birçok şeyin ba'sı gibi okuması²⁷ da bu sebeptir. İşin ilginç olan tarafı, Said'in başarısı, onun bu bölünmüşlüğü ile yakından ilgilidir. Yani o, hem temsil edilen tarafın hem de temsil eden tarafın deneyimlerine sahiptir. Bu ortada olma durumu Said'de *sürgün* kavramı etrafında özgün bir teorik analize dönüştüğünü görmekteyiz. Meselenin bu yönü bizi Said'in başarısında etkili olduğunu düşündüğümüz ikinci kavrama, entelektüel kavramına getirir.

Said'in terminolojisinde entelektüel kavramının son derece önemli bir rolü vardır.²⁸ Bizim için burada önemli olan yön, Said'in entelektüeli tanımlarken kendisine müracaat ettiği en önemli kavramın *sürgün* kavramı olmasıdır. Peki, bu sürgün olma durumunun önemi nereden kaynaklanır? Said'e göre, genellikle tek bir kültürün, tek bir ortamın, tek bir yurdun farkında olan insanların aksine *sürgünler*, en azından iki ortam ya da kültürün farkındadırlar ki bu *bakış açısı çoğulluğu*, eş zamanlı diğer boyutlara dair farkındalığa -müzikten ödünç alınmış bir tabirle- kontrapuntal (iki veya daha fazla melodinin bir arada çalınmasından meydana gelen) bir farkındalığa yol açar.²⁹ Diğer bir deyişle sürgün, şeylere hem geride bırakılanın hem de şimdi ve burada olmanın açısından baktığı için onları hiçbir zaman tecrit etmeksizin gören bir perspektife sahiptir. İşte Said'in entelektüel bir sürgün olarak tanımlaması bu sebeptir. Çünkü sürgün olmaklığıyla geldiği yere bir yabancı olan entelektüel bir çok şeye şüphayle yaklaşır. Hiçbir siyasal ve sosyal yapıya ısınmaz; onun bütün kurumlar karşısındaki konumu bir yabancılık hissidir. İlk bakışta hiç de cazip olmayan bu durum, gerçekte entelektüelin rolünü icra edebilmesi için zorunludur. Kendini bütün güçler karşısında mesafeli hisseden entelektüel, olup bitenlere eleştirel bir gözle bakar. Herhangi bir odağa angajman olmadığı için de o toplumun menfaatine olan şeyi daha açıklıkla görebilir. Özetle iki yere ait olan, bu yönüyle de yurtsuz olan entelektüel olaylara tek yönlü bakmayan, onları olabildiğince çok yönlü olarak değerlendirebilen kimse demektir:

²⁵ Said, "Dünyalar Arasında", s. 19-22.

²⁶ Said, *Şarkiyatçılık*, s. 35.

²⁷ Said, "Dünyalar Arasında", s. 13-14; E. Said aynı sebeple T. Adorno'nun *Minima Moralia* adlı yapıtına son derece önem verir, özellikle de 18 numaralı fragmanına; Türkçe çev. Orhan Koçak-Ahmet Doğukan, Metis Yay., İst., 1998.

²⁸ Bkz. E. Said, "Yazar ve Entelektüellerin Kamusal Rolü", çev. Ece G. Atıcı, *Cogito*, 31, 2002.

²⁹ E. Said, "Kış Ruhı: Sürgün Üzerine Düşünceler", (*Kış Ruhu* adlı derleme içinde), s. 42.

Yeni ülkedeki her sahne ya da durum eskisindeki muadilini kendine çeker zorunlu olarak. Entelektüel açıdan bu, bir fikir ya da deneyimin her zaman bir başkasıyla karşı karşıya bulunduğu böylece her ikisine de yeni ve önceden tahmin edilemeyen bir ışıkta bakılmaya başlandığı anlamına gelir: Bu karşı karşıya koyma işlemi sayesinde bir durumda bir başkasına oranla, daha iyi, hatta belki de daha evrensel bir fikir geliştirebilir.³⁰

Günümüz batısının sürekli olarak tek yönlü epistemolojiler peşinde olduğunu dikkate aldığımızda, Said'in geliştirmeye çalıştığı sürgün entelektüel tipi son derece önemlidir. En başta sorduğumuz soruya dönersek, bu önemi onun üzerinde görebilmekteyiz. O, hem geldiği yeri unutamayan hem de henüz geldiği yerden de ayrılmayan sürgün bir entelektüel olarak, epistemolojide, hem o'cu hem de bu'cu olmuştur. Onun açısından tek yönlü bir analiz yetersizdir. Örneğin sadece Foucault'un mikro analizleri onu tatmin etmediği gibi, solun sadece makro analizleri önemseyen tek yanlılığı da tatmin etmemiştir. O hep, birbirine zıt görünen bu yaklaşımları birbirini tamamlar bir şekilde ele almayı yeğlemiştir. Kanaatimizce *Oryantalizm* çalışmasını en güçlü kılan yön budur: Said kendi zamanına kadar olan oryantalist çalışmaların iktidar ilişkilerinden bağımsız salt akademik bir ilgi olarak algılanmasını eleştirmiş, Derrida'dan faydalanırken onun içinde tutuklu kaldığı metinselliği Foucault'un iç görüşleriyle açmaya çalışmış, Foucault'un sisteminin nihilist imalarına karşı, Gramsci gibi direniş gücü veren düşünürlere başvurmuştur vb. Kısaca, ondaki bu çift kutupluluk, kendisine indirgemeci anlayışlara karşı her an tetikte kalabilme yetisi vermiştir. O, kendisiyle yapılan bir röportajda 'en büyük politik ve entelektüel felâketlerin basitleştirmeye ve saflaştırmaya çalışan indirgemeci hareketlerden kaynaklandığını' söyler.³¹

Çağdaş disiplinlerle sıkı bir temasa girdiğimiz bu günlerde, Said'in dikkatleri çekmeye çalıştığımız bu stratejisi bizler için son derece önemlidir. Bütün kuramlar karşısında sürgün olabilmek. Bu tavrı önemseydiğimiz için, bunu birkaç örnek üzerinde biraz daha açmanın yerinde olacağını düşünmekteyiz:

1) Said, tek yönlü eleştiri biçimlerinin yanlış olduğunu savunur ve 'eleştirel tavrın, söz gelimi hayal gücünü düşünmeden, kültürü iktidardan, tarihi biçimden, metinleri metin dışı olan her şeyden ayırmaya yol açan zararlı, kör bir ayırma analitiği tarafından biçimlendirilmesinden' şikayet eder. Bu noktada o, bizi saran bu- dikotomilerden kurtulmak için, Gramsci'nin önerdiği türden *analitik çoğulculuğu* önerir.³² Onun temelde bütün sorunlara yaklaşım tarzı budur.

2) Metne ilişkin tanımlamalarda, Said, metin içi ve metin dışı faktörlere tek yönlü vurgu yapmak yerine her iki mekanizmayı da karşılıklı işletmeyi yeğlemiştir: "Göstergesel ya da metinsel çalışmaların nasıl ille de metnin tarihsel bağlamını dışlamaları gerekmiyorsa, şöyle şöyle bir yapıtın nasıl ya da neden yazıldığı türünden türeyimsel varsayımların da 'bir' yapıtı tek yönlü olarak bir biyografiye, topluma ya da murat her neyse ona bağlamaları gerekmez."³³ Said metne ilişkin her ne kadar çifte bir stratejiyi benimsemiş olsa da onun asıl eğilimi Foucaultcu metin perspektifinden yanadır. Meselenin bu yönü B. Sayyid tarafından eleştiri konusu yapılmıştır. Ona göre Said, zayıf oryantalizm olarak adlandırdığı şeyde gayet başarılı iken kuvvetli oryanta-

³⁰ E. Said, *Entelektüel: Sürgün, Marjinal, Yabancı*, çev. Tuncay Birkan, Ayrıntı Yay., İst., 1995, s. 63.

³¹ E. Said, *Yeni Binyılda Filistin Sorunu*, çev. Ahmet Cüneyt ve arka., Aram Yay., İst., 2002, s. 48.

³² Said, "Amerika'daki 'Sol' Edebiyat Eleştirisi", s. 180.

³³ E. Said, "Çağdaş Eleştiride Gidilen ve Gidilmeyen Yollar", (Kış *Rufu* adlı derleme içinde) s. 166.

lizm olarak adlandırdığı şeyi analiz etmede yetersiz kalmıştır. Bu durumun nedenini ise Said'in Derrida hakkındaki görelî şüpheciliğidir.³⁴ Sayyid'e göre, oryantalizmin gücü, sadece iktidar ilişkilerinden kaynaklanmaz; aynı zamanda batı metafiziğinin mantığından da kaynaklanır. Buna göre oryantalizm batının kimliğini kurma ve pekiştirme aracıdır. Oryantalizm problemi ötekine bırakılan mekân sorunudur. Bu açıdan Said'in 'Oryantalizm'de incelediği özel tarihsel güç yapılarının dışında oryantalizmin işlevlerini nasıl sürdürdüğünü açıklamada' sorunları vardır.³⁵ Bu eleştiri bir dereceye kadar haklı olmakla birlikte, Said'i anlamada başarısız görünmektedir: Acaba kuvvetli oryantalizm, iktidar ilişkilerinin dışında mı işlemektedir? Batının, doğuyu kendine ek-leyerek kimliğini oluşturma stratejisi zayıf oryantalizm için geçerli olan yöntemlerden bağımsız mıdır? Sorun, iktidar ağının tam da bu mikro alanlara nasıl sızdığını göstermek değil midir? Burada Said'in Foucaultcu bir perspektifle Derrida'ya yönelttiği şu eleştiriye anımsamak yararlı olacaktır:

"[Felsefe sistemi söz konusu olduğunda] belli bir metafizik fikirler sisteminin ve ondan türemiş kavram, pratik ve ideolojilerin oluşturduğu bütün bir yapının, Antik Yunanlılardan günümüze kadar kendini muhafaza etmesini mümkün kılan nedir? Hangi güçler bütün bu fikirleri birbirine yapışık tutmaktadır? Hangi güçler onları metinlere sokmaktadır? Bunlar kişinin düşüncesine nasıl bulaşmakta, sonra da onu nasıl teslim almaktadır? Bütün bu şeyler nedensiz rastlantılar mıdır, yoksa aslında sözmerkezcilik örnekleri ile onu zaman içinde kalıcı kılan unsurlar arasında kayda değer bir bağ mı vardır ya da kurulmalıdır? (...) Biz Derrida'nın yapıtını okurken, batı metafiziğinin fikirlerini bütün metinlerde gece gündüz, hem de bu kadar uzun bir süre tutan şeye hayret ediyoruz. Bu sistemi *Batılı* yapan nedir?"³⁶

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere Said'in, Foucaultcu metin analizlerine ağırlık vermesi onun Derrida'yı ihmali anlamına gelmez. Aksine bunun nedeni tam da onun analiz ettiği dönemin ağırlıklı olarak Foucaultcu metin analizlerine karşılık gelmesidir. Burada yer veremediğimiz Foucault ve Derrida arasındaki tartışmada, Said'in Foucault'nun tarafını tutuyor oluşu, onun tek yanlı bakış açısının ürünü olmaktan çok, günümüzde ağırlıklı olarak Derrida'nın metin anlayışının benimsenmesi karşısındaki tek yanlı tutuma karşı bir reaksiyon olma özelliği taşır.

3) Said nezdinde, 19. yüzyılın aydınlanmacı aşırı nesnelciliği kabul görmediği gibi; bu nesnelciliğe bir reaksiyon olarak doğan postmodernizmin aşırı öznelciliği de kabul görmez. O, yine çok yönlü bir bakış açısının peşindedir: "Nesnelliği sağlayan şeyin ne olduğu üzerindeki konsensüsün ortadan kaybolmuş olmasına hayıflanmakta haklı olsak bile bu, tamamen kendine gömülmüş bir öznelliğin sularında sürüklendiğimiz anlamına gelmez."³⁷ Bu açıdan bakıldığında Said postmodern düşünürlere referansta bulunmakla birlikte, bu düşünürlerin görüşlerinin direniş konusundaki sonuçlarına katılmaz. Örneğin Said'in *Haberlerin Ağında İslam* adlı çalışması, medyayı ele alış bakımından Baudrillard'a çok yakındır. (Körfez Savaşı'nı televizyon savaşı olarak nitelleyen Said, aynı olayı aşırı gerçek bir sözde olay (hyper real non-event) olarak algılayan Baudrillard'la aynı kampa düşer.) Ancak Baudrillard'ın bize bundan öte söyleyecek

³⁴ S. Sayyid, *Fundamentalizm Korkusu*, çev. Ebubekir Ceylan-Nuh Yılmaz, Vadi Yay., Ank., 2000, s. 54.

³⁵ Sayyid, a.g.e., s. 56; krş. Fred Halliday, *İslam ve Çatışma Miti*, çev. Umut Özkırmlı-Gülberk Koç, Sarmal Yay., İst., 1998, s. 235-240; Akbar Ahmed, *Postmodernizm ve İslam*, çev. Osman Deniz Tekin, Cep Kit., İst., 1993, s. 207-208.

³⁶ Said, "Kültür ile Sistem Arasında Eleştiri", s. 227.

³⁷ Said, *Entelektüel*, s. 92.

bir sözü yokken Said her zaman direnişin imkanına inanır. Bu sebeple olsa gerek çoğu zaman Said'i bu düşünürü alaya alırken buluruz: "Sevgili Baudrillard! Sırf bu yüzden onu oraya [Körfez Savaşı'na] göndermek lazım -bir diş fırçası ve bir kutu Evian'la birlikte, ya da her ne içiyorsa."³⁸ Özetle Said, mikro analizlerde postmodern düşünürleri kullanır; ancak onları direniş nosyonu yönünden yetersiz gördüğü için, makro analizlerle desteklemeye çalışır. Böylelikle teorik yönden hipermetrop olan makro analizlerin açmazını da aşmaya çalışmış görünür.

Elbette yukarıdaki türden bir epistemoloji benimsemenin kendine özgü zorlukları ve açmazları söz konusudur. Said'in de belirttiği üzere bu epistemoloji kişinin 'sürekli kuşkucu olmasını, kendini dur durak bilmeksizin akılcı sorgulamaya ve ahlâkî yargılamaya adanmasını' kısaca insanın 'sürekli tetikte olmasını' gerekli kılar.³⁹ Ama bu durum bir yargıya varmamıza, iyi olan ve daha iyi olan arasında, mükemmel olan ve yetersiz olan arasında bir karar vermemize engel de değildir.⁴⁰ Bu noktada, el-Efendi'nin biraz da dokunaklı eleştirisini, bazı sakıncalarla haklı bulmaktayız: "Metodolojik bir tavır olarak bu tutum kusursuzdur. Felsefî bir tutum olarak beni tatmin etmiyor. Bütün bu mesafeyi sadece agnostisizm ve şüphenin savaş alanında konaklamak için kat etmedim. Geride bıraktığım cenneti aramaya devam etmeli ve herkesi bu imrenilen meskene götürecektir yolu ayrıntılarıyla ortaya koymalıyım."⁴¹ Ona göre Said'in konumu, 'dünyaya yanlışlarını söylemeye razı olmak, fakat ona hakikati söylemeye asla cesaret edememektir'. Bu eleştiri her ne kadar Binder'in eleştirisiyle aynı paralelde ise de, ait olduğu yer ve amaçları bakımından oldukça farklıdır. (En azından Said'in a poriasını yakalamak gibi bir amaca dönük olmaktan çok, samimi bir öz eleştiridir.) Bununla birlikte, birçok eleştirmen benzer açmazlar üzerine odaklanmıştır. Yani *Oryantalizm* kitabı her ne kadar anlatmaya çalıştığımız yönlerden oldukça başarılı ise de, eleştirdiği fenomene bir alternatif sunamaması açısından zayıf görünmektedir. Said'in bu noktada kendine göre yanıtları vardır; ancak, bu yanıtlar onun tanımladığı baskı yapılarından *kendisini* nasıl ayrı tuttuğu sorununu çözememektedir. 'O, nesnesini tahlil etmek için kendi eleştirisinin diline tâbi olmayacak hangi yöntemi kullanabilir?' Açıkçası, Young'ın da belirttiği üzere, bu türden bir yöntemin olmayışı kitabın önemli bir eksikliğidir. 'Bunun bir sonucu olarak birçok durumda Said kendisini tam da kınadığı yapıları tekrar eder bulur.'⁴²

Yukarıdaki eleştiriler büyük ölçüde haklı görünmektedir; bununla birlikte Said'in ait olduğu yer de hiçbir zaman onun bu türden sorulara açık bir yanıt vermesine olanak tanımaz. Her şeyden önce onun ne yeri vardır ne de yurdu. Buradaki ironi şudur: Bir Hıristiyan'ın doğu hakkında böylesine incelikli analizler yapabilmesi de aynı faktöre (onun düşüncelerinin en zayıf yönüne) bağlıdır. Diğer taraftan Said'in *Oryantalizm*'de benimsediği epistemolojiye paralel olarak gösterdiği tevazu düşünüldüğünde, ona yönelik eleştiriler büyük oranda geçerliliğini yitirecektir. Bunların geçersiz olduğunu söylemekle, eleştirilerin anlamsız olduğunu düşünüyor değiliz. Aksine, Said'in

³⁸ E. Said, "Oryantalizm ve Sonrası", *Eleştirel Bakış: Entelektüellerle Söyleşiler*, çev. Elçin Gen, Dost Yay., Ank., 1999, s. 121.

³⁹ Said, *Entelektüel*, s. 34.

⁴⁰ Said, "Oryantalizm ve Sonrası", s. 114.

⁴¹ Abdulvahap el-Efendi, "Kendi Hareketimi İncelemek: Kinizmsiz Bir Sosyal Bilim", çev. Mezher Yüksel, *Postmodernizm ve İslam-Küreselleşme ve Din*, Vadi Yay., Ank., 1996, s. 313-314.

⁴² Robert Young, *Beyaz Mitolojiler: Tarih Yazımı ve Batı*, çev. Can Yıldız, Bağlam Yay., İst., 2000, s. 203.

daha yolun başında eleştirmenlerin işaret ettiği sıkıntıların farkında olduğunu; bununla birlikte, ilgili sorunların aşılmasını, daha sonra yapılacak çalışmalara bırakmakla uzun bir yola çıkıldığının bilincinde olduğunu düşünmekteyim. Bu anlamda, Said'in *Oryantalizm* çalışmasının başında, bir sürgün entelektüel olarak söylediği, řu sözler dikkate alındığında insan Said'in ön görüsü hakkında hayrete düşer:

"Ne var ki bu kitap, geniş bir yazar seçkisi içermesine rağmen, gene de tam bir oryantalizm tarihi ya da genel bir oryantalizm dökümü olmaktan çok uzak. *Bu kusurun tümüyle bilincindeyim.* Oryantalizmin sıkı dokulu söylemi, batı toplumunda zenginliği sayesinde varlığını korudu, işledi: *benim tek yaptığım*, bu dokunun bazı bölümlerini belli anlariyla betimlemek; ayrıntılı, ilginç, büyüleyici betiler, metinler, olaylarla bezeli, daha geniş bir bütünü var olduğunu *-yalnızca- sezdirmek.* Bu kitabın tefrikanın bir bölümü olduğuna inanmakla teselli bulduğum diğer bölümleri yazmak isteyecek araştırmacılar, eleştirmenler çıkar. Emperyalizm ile kültüre ilişkin genel bir denem henüz yazılmadı, yazılmayı bekliyor; oryantalizm ile pedagoji arasındaki bağıntıyı, İtalyan, Hollanda, Alman, İsviçre oryantalizmini, araştırmalar ile imgesel yazıcılık arasındaki deviniyi, yönetime ilişkin fikirler ile düşünsel disiplin arasındaki ilişkiyi deşip didikleyecek başka incelemeler de öyle. Belki de tüm bunlardan daha önemli görev, başka kültürlerin, başka halkların, baskıcı, dalavereci olmayan, özgürlükçü bir bakış açısıyla nasıl incelenebileceğini sormak üzere, oryantalizm karşısında getirilen çağdaş seçenekleri incelemekle olurdu. Ancak bunun için, karmaşık bilgi-iktidar sorununu yeni baştan düşünmek gerekir. *Utanç verici ama, bu çalışmada bütün bu ödevler eksik kaldı.*"⁴³ (v. R. A.)

⁴³ Said, *Şarkiyatçılık*, s. 33.